

УДК 349.6

В. А. Зуєв, кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри цивільного,
господарського та екологічного права
Університету митної справи та фінансів

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Проведено історико-правовий аналіз формування законодавства про відходи в період Стародавнього світу. Формулюється висновок про наявність подібних проблем і способів їх розв'язання в різних країнах. Процитовано найцікавіші історичні документи та наведено історичні приклади поводження з відходами. Сформульовано висновок про те, що розвиток законодавства про відходи в період Стародавнього світу базується на нормах звичаєвого права, а також окремих рішеннях, завданнями котрих було забезпечення санітарного стану поселень, недопущення захворювань, які знаходили своє відображення у культурі, побуті, архітектурі того часу.

Ключові слова: відходи; поводження з відходами; охорона навколишнього середовища; історія охорони навколишнього середовища.

The article presents the historical and legal analysis of the formation of waste legislation for the period of the Ancient World. Draw conclusions about the presence of similar problems and their solutions in different countries. Cited most interesting historical documents and provides historical examples of waste management. A conclusion that the development of waste legislation for the period of the Ancient World is based on the norms public practices well as individual solutions, whose task was to ensure the health of communities, prevention of diseases which are found directly reflected in the culture, lifestyle and architecture.

Key words: waste; waste management; environmental protection; history of environmental protection.

Постановка проблеми. Поява та розвиток права є невід'ємною частиною розвитку суспільства як регулятор відносин, що в ньому виникають. За своєю суттю правове регулювання досить гнучке, дозволяє адаптувати суспільство до зміни економічних, політичних формацій, створює “зону комфорту” для учасників соціальних відносин шляхом установлення чітких і зрозумілих правил поведінки. Історично розвиток права пройшов низку стадій, перетворившись з апарату забезпечення політичної волі панівних груп або класів на регулятор суспільних відносин, який (в ідеалі) має враховувати інтереси всіх груп суспільства на засадах справедливості з метою забезпечення гармонічного розвитку такого суспільства.

© В. А. Зуєв, 2016

Зважаючи на вищевикладене, розгляд правових явищ в їх безпосередньому зв'язку з історичними процесами дозволяє не тільки оцінювати динаміку суспільних відносин, законодавчої техніки, становлення та еволюції ціннісних орієнтирів, а також дати висновки щодо ефективності такого регулювання й перспектив його розвитку, виявити основні проблеми й тенденції та запропонувати на підставі цього пропозиції щодо їх комплексного розв'язання.

Повною мірою зазначене стосується й проблеми поведження з відходами. Природно, зазначене дослідження не є історичним і не претендує на вичерпність, однак воно допомагає звернути увагу на раніше не досліджені частини проблем поведження з відходами, факти, що демонструють їх актуальність і генезу в певний часовий період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід звернути увагу, що частково зазначені питання розглядалися В. О. Юрескул (у контексті розвитку законодавства про поведження з побутовими відходами), Н. О. Максименцевою (під час розгляду становлення законодавства про поведження з небезпечними відходами), Катрин да Сильги (під час дослідження історії поведження з відходами періоду середньовіччя та до наших днів). Окремі питання історії розвитку законодавства про відходи вивчали під час дослідження інших еколого-правових проблем (В. І. Андрейцев, М. М. Бринчук, А. П. Гетьман, Ю. С. Шемшученко та інші), що створює додаткове підґрунтя для комплексного розгляду зазначеної проблематики. Однак наразі питання поведження з відходами в країнах Стародавнього світу були представлені лише окремими фактами, оскільки не викликали значного інтересу в дослідників, по-перше, через свою нечисленність, а по-друге, внаслідок меншої зацікавленості істориків в їх дослідженні, тому що вони прямо не стосувались політичного, суспільного та культурного життя і побуту.

Водночас вони становлять інтерес хоча б з того погляду, що зародження особливостей поведження з відходами характеризує не тільки історичний генезис надзвичайно актуального в сучасний період питання, але й зміну суспільної наукової думки та ставлення до цієї проблеми.

З урахуванням вищевикладеного основна **мета статті** – історико-правовий аналіз розвитку законодавства про поведження з відходами в країнах Стародавнього світу, з'ясування його особливостей і характерних рис, а також формулювання певних висновків із цих питань.

Виклад основного матеріалу. Загальновизнаний факт, що зростання екологічних проблем безпосередньо пов'язано зі збільшенням кількості населення, а також розвитком продуктивних (економічних сил) суспільства. Зважаючи на це, у найдавніших пам'ятках правової культури важко знайти норми, які б закріплювали не регулювання відносин власності на природні об'єкти або їх використання, а питання, пов'язані із забезпеченням екологічної безпеки, включаючи охорону здоров'я населення. Проте саме ці норми свідчать про актуальність цих проблем, усвідомлення зв'язку між станом довкілля та здоров'ям людей, сприйняттям цінності незабрудненого, чистого середовища.

Історія поводження з відходами має надзвичайно тривалий характер і, можна сказати, супроводжує людство протягом усього його розвитку. Сміття, яке знаходять у давніх поселеннях навіть первісних людей, не кажучи вже про поселення пізнішого періоду, є надзвичайно цінним археологічним матеріалом, але й воно ж свідчить про те, що історія розвитку суспільства та історія відходів ідуть поруч. На превеликий жаль, достовірної інформації про розв'язання проблеми поводження з відходами в межах звичаєвого або писаного права найдавнішого періоду практично немає, певні висновки можна робити з історичних праць або свідчень сучасників, а наявні норми настільки нечисленні та належать до різних історичних періодів і місцевостей, що вони фактично не були предметом комплексних історичних досліджень, а містили фрагментарний характер скоріше як розрізнені цікаві факти.

Так, наприклад, археологічною експедицією МНУ ім. В. О. Сухолинського в дослідженні городища епохи фінальної бронзи Дикий Сад (XIII/XII–XI/X до н. е.), що розташовувалося на плато лівого берега р. Інгул у межах сучасного міста Миколаїв, зверталась увага, що поряд з оборонними, житловими та господарськими спорудами було знайдено сліди овальних ям. Вони були заповнені фрагментами керамічного посуду, виробами з кісток тварин та каміння, кістками тварин і риби, які виконували господарські функції (зберігання продуктів, їжі або викид відходів) [1, 14]. Таким чином, певні норми поводження з відходами формувались уже із самого початку розвитку людства, оскільки подібні знахідки супроводжують й інші археологічні дослідження як у світі, так і на території України.

Також відомо, що ще в 3000–1000 рр. до н. е., в часи мінойської цивілізації, у м. Кнос, на Криті, побутові відходи скидалися у глибокі ями пошарово: засипалися землею через певні проміжки часу [2, 5]. Вочевидь, зазначені дії здійснювались на підставі розпоряджень влади міста.

У біблійних текстах згадується про геєну вогню, яка в іудейській термінології означала пекло. При цьому в коментарі до текстів зазначається, що це було місце, де здійснювались ритуальні вбивства, а в подальшому воно було перетворено на звалище, де постійно підтримувалось вогнище [3, 2081].

Про необхідність забезпечення певного порядку в поводженні з відходами згадується, наприклад, у славнозвісних Законах Ману, в яких містились норми щодо заборони забруднення, засмічення відходами вод “Нехай не випускає у воду сечу, випорожнення, слину або інше нечисте та забруднене, або кров, або отруту” [2, 109], та забезпечення чистоти вулиць: “Хто, не перебуваючи у крайності, вивергне нечистоти на головній вулиці, той нехай сплатить дві каршпани та негайно прибере нечистоти. Старик, вагітна жінка або ж дитина, що захоплені крайніми обставинами, заслуговують на догану та очищення ними того місця: таке правило” [4, 225].

Зазначені норми демонструють, з одного боку, тогочасні релігійно-ритуальні традиції, розуміння поняття “чистоти”, переконання, а з іншого – усвідомлення небезпечності відходів, забруднення та забезпечення санітарних правил, які отримали значний розвиток у період існування Давньої Греції та Давнього Риму. Таке усвідомлення знаходило своє відображення у плануванні найдавніших міст. Так, фахівці у сфері архітектури зазначають, що вже із часів найдавніших міст у них існувала

розвинута система каналізації, яка мала забезпечити належний санітарний стан. На жаль, у більшості випадків законодавство із цих питань не збереглося, про його наявність свідчить більше сам стан справ із вивезенням сміття, видаленням нечистот, підтриманням санітарного стану міст Давньої Греції та Давнього Риму. Ані закони Драконта, ані Закони Солона, з якими пов'язують розвиток античного законодавства, за тими даними, які до нас дійшли, не містили подібних норм. Однак, крім цих законів, існував цілий пласт інших приписів, які через певні причини не дійшли до нас або побічно згадуються у працях учених того часу. Наприклад, Гіпподам Мілетський запропонував революційну для свого часу систему планування міст, яку зрештою було покладено в основу планування міської інфраструктури античних міст і котра знайшла своє відображення під час будівництва давньоримських міст, а в подальшому й цілої низки європейських міст. Велике значення у плануванні таких міст відводилось об'єктам санітарної інфраструктури, в тому числі каналізації.

Про актуальність цієї проблеми для Давньої Греції свідчить і те, що в одному з найвідоміших міфічних циклів того часу – міфах про Геракла – один з подвигів було безпосередньо присвячено боротьбі з відходами. Так, під час здійснення шостого подвигу Еврисфеєм було поставлено Гераклові нездійсненне завдання, яке полягало в тому, щоб він за один день очистив стайні царя Авгія, котрий мав незліченні стада биків, а його скотарні не чистились багато років. Геракл вичистив їх у доволі неекологічний з нинішнього погляду спосіб: “Геракл зруйнував з двох протилежних сторін стіну, що оточувала скотний двір, і підвів до нього воду двох річок, Алфея і Пенея. Вода з цих річок в один день унесла весь гній зі скотного двору, а Геракл знову склав стіни” [5, 170]. Природно, все зазначене лише міф, але враховуючи, що міфи характеризують певні явища у певному історико-світоглядному контексті, то це може свідчити не тільки про актуальність проблеми, але й способи її розв'язання. В літературі також неодноразово згадується, що в Давній Греції у 320 р. до н. е. всім господарям будинків було наказано тримати прилеглу територію в чистоті. Тому свої відходи греки, а після них і римляни стали викидати у вигрібні ями за межами міст [6]. В окремих джерелах цей едикт датують 500 р. до н. е. та зазначають, що вивезення відходів мало відбуватись не менше ніж на 1 милі від міського поселення [7, 8].

Крім того, в рамках полісних магістратур створювались колегії астиномів, що являли собою магістратуру міських наглядачів, які опікувалися чистотою в місті, здійснювали нагляд за станом шляхів і громадських будівель [8, 31]. Також зазначені колегії зобов'язані були здійснювати контроль за збереженням і чистотою численних споруд водогонів, колодязів, фонтанів, різноманітних водотоків тощо. При цьому вони зобов'язані були опікуватись їхнім станом як у межах міста, так і в передмісті [9, 55–56], а також здійснювати ще низку функцій.

Культура та норми Давньої Греції у сфері поводження з відходами в подальшому були розвинуті в Давньому Римі. В VI ст. до н. е. в Римі було побудовано відомий канал “клоака максима”, який частково використовується навіть у сучасній каналізації Риму [10, 5]. Характеризуючи велич цієї споруди, фахівці зазнача-

ють, що: “У часи імператорів інспекцію каналів проводили на човні: розміри “Слоаса Махіма” досягали 3 метрів у ширину та до 4 метрів у висоту” [11, 12].

Зазначені канали постійно очищувались, оскільки в них залишався осад, що не сприяло санітарному стану та одорологічним показникам якості повітря. Так, римський полководець Агріппа “повторив” подвиг Геракла, наказавши за його власні кошти почистити клоаки Риму. Для цієї мети він відкрив сім шлюзів, які накопичували воду, що доставлялась до Риму, та зобов’язав, щоб цю воду сімома однаковими потоками направили в підземні зводи. Після цієї акції Агріппа проплив човном по очищених каналах до місця їх впадіння в Тибр [11, 12]. Показове й те, що в системи каналізації та відхожих місць навіть була своя богиня-покровительниця Клоацина (Слоасіна).

Намагання таким найпростішим способом позбутись відходів призводило в подальшому до виникнення необхідності розв’язувати супутні проблеми. Так, Гай Светоній Транквіл, характеризуючи видатні діяння імператора Октавіана Августа, серед його військових і політичних заслуг виділяє, що саме він поділив на округи та квартали Рим, установивши, щоб округами відали за жеребом посадові особи кожного року, а кварталами – старости, які обираються із місцевих мешканців. Для охорони від пожеж він розставив пости й запровадив нічну варту, для уникнення повеней розширив та очистив русло Тибра, яке за багато років було занесене сміттям та звужене обвалами будинків [12, 47].

Таким чином, актуальними в політиці того часу були питання щодо внутрішнього впорядкування міських територій, забезпечення їх санітарної охорони та розв’язання вже наявних проблем, пов’язаних із ними.

Знайти елементи санітарного законодавства можна й у відомих Законах XII таблиць, в яких, зокрема, у таблиці X передбачалось: “1. Нехай мерця не ховають і не спалюють в місті...

9. Закон забороняє без згоди власника влаштовувати похоронне багаття або могилу на відстані ближче ніж 60 футів від будівлі, що належить йому.

10. Закон забороняє придбання за давністю місця поховання, як і місця спалення трупа” [13, 268–269].

Слід звернути увагу на згадку про окремі елементи поведінки з відходами в Дигестах Юстиніана. Так, у Книзі 9 Титул III мав назву “Про тих, які вилили або викинули”. Зокрема, в ньому зазначалось, що: “Проти того, хто мешкає в будинку, з якого що-небудь вилито або викинуто в те місце, за яким зазвичай ходять люди або в якому вони зазвичай перебувають, я дам позов у подвійному розмірі заподіяної шкоди. Якщо стверджують, що від цього удару загинула вільна людина, то я дам позов про 50 золотих” [14, 324]. І хоча зазначена норма більшою частиною стосувалась питань безпеки пересування шляхами, але при цьому вона запроваджувала й певні правила поведінки з відходами. Більше того, Папініан в Едильській книзі зазначав, що: “Нехай едили піклуються про те, щоб нічого не виставляли перед майстернями, за винятком того, якщо сукновал сушить плащі або тесля поставить колеса за дверима. Але й вони нехай так розміщують (свою продукцію), щоб

не заважати проїжджати возів. Нехай не дозволяють битися на дорогах, викидати гній, кидати трупи (полеглих тварин) і шкури” [14, 327]. Також містилася низка норм, які регулювали питання функціонування публічних та приватних каналізацій, що використовувались для видалення більшої частини відходів домогосподарств.

Визначаючи особливості поводження з відходами в цей період, не можна не звернути увагу на, мабуть, першу спробу держави заробити на питаннях поводження з відходами, яка в подальшому втілилась у крилатому латинському вислові “*Rescipia non olet*” (гроші не пахнуть) [12, 333]. Появу цієї фрази пов’язують із римським імператором Веспасіаном, який у пошуках додаткових надходжень до скарбниці запровадив податок на громадські туалети.

Природно, що зазначені правила впливали й на культурні та побутові традиції римських провінцій, формуючи в них певні традиції, в тому числі у сфері поводження з відходами та забезпечення громадської санітарії.

Водночас занепад Давнього Риму, руйнування Римської імперії не тільки ознаменували закінчення (з історичного погляду) історії Стародавнього світу, створення великої кількості варварських королівств, початку феодалізму, але й зміну ціннісних парадигм, способу життя, відхід від полісної моделі побудови суспільства. С. Д. Валентей зауважував із цього приводу, що історичний процес розвитку міських поселень у всій їх різноманітності мав у цілому найважливіше значення для становлення свідомої зміни природи. Міста, пов’язані транспортними комунікаціями із сільськогосподарськими угіддями, стали центрами ареалів навколишнього середовища, які формувались на основі розвитку землеробства та пов’язаного із ним ремісничого виробництва. Розвиток міст сприяв також ускладненню соціального середовища, яке полягало у виникненні засад міської культури, що стала наслідком ускладнення зв’язків між людьми та змін їхніх потреб, що, своєю чергою, вплинуло на підготовку, формування споживчого ставлення до природи [14, 14].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Ураховуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки. По-перше, питання поводження з відходами знаходили своє відображення у житті країн і міст Стародавнього світу, але не мали систематизованого характеру.

По-друге, регулювання питань поводження з відходами в зазначений період було спрямовано на забезпечення санітарії поселень та недопущення епідемічних захворювань.

По-третє, логічний розвиток законодавства того періоду передбачав переважно наявність норм-заборон, на нього справляли значний вплив норми звичаєвого та релігійного права.

По-четверте, поява правових норм потребувала забезпечення системи контролю за його дотриманням, виділенням осіб, уповноважених здійснювати нагляд у цій сфері, та забезпечувалась не тільки встановленням правових приписів, але й шляхом запровадження архітектурних та інфраструктурних рішень.

По-п’яте, внаслідок недостатнього розвитку виробництва в цей період основний акцент було зроблено на регулюванні проблеми побутових відходів у місцях їх масового накопичення – містах.

Список використаних джерел:

1. Горбенко К. В. Археологічні дослідження городища Дикий сад у 2014–2015 р. / К. В. Горбенко // Проблеми истории и археологии Украины : материалы X Международной научной конференции, посвящённой 125-летию профессора К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 ноября 2016 г.). – Х. : НТМТ, 2016. – С. 14.
2. Отходы производства и потребления : [учебно-методическое пособие] / [Т. И. Долгорукова, О. Н. Пирогова, С. Ю. Огородникова и др.]. – Киров : Старая Вятка, 2012. – 94 с.
3. Библия: [Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета: в русском переводе с приложениями]. – Брюссель : Жизнь с Богом, 1989. – 2536 с.
4. Законы Ману : перевод с санскритского / пер.: С. Д. Эльманович. – СПб. : Типо-лит. Н. И. Евстифеева, 1913. – 309 с.
5. Кун Н. А. Легенды и мифы древней Греции / Кун Н. А. – М. : Гелеос, 2007. – 560 с.
6. Свалка под названием земля [Электронный ресурс] // Общественно-политический журнал “Планета”. – 2010. – № 8. – Режим доступа : <http://planeta.by/article/797>
7. Мышко Ф. Г. Экологическая безопасность : [монография] / Ф. Г. Мышко. – М. : Моск. ун-т МВД России, Фонд содействия правоохран. органам “Закон и право”, 2003. – 175 с.
8. Гавриленко О. А. Органи влади та управління античних держав Північного Причорномор’я з республіканською формою правління / О. А. Гавриленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 4. – С. 26–34.
9. Павличенко Н. А. Коллегия астиномов в эллинистическом полисе / Н. А. Павличенко // Античный мир и археология. – 1990. – № 8. – С. 52–62.
10. Гончаренко Д. Ф. Эксплуатация, ремонт и восстановление сетей водоотведения : [монография] / Д. Ф. Гончаренко. – Х. : Консум, 2008. – 400 с.
11. Канализация : [учебник для вузов] / С. В. Яковлев, Я. А. Карелин, А. И. Жуков, С. К. Колобанов. – Изд. 5-е, перераб. и доп. – М., Стройиздат, 1975. – 632 с.
12. Гай Светоний Транквил. Жизнь двенадцати цезарей / Гай Светоний Транквил ; [издан. подг. М. Л. Гаспаров, Е. М. Штаерман]. – М. : Наука, 1964. – 376 с.
13. Колісниченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму : [навчальний посібник] / Колісниченко А. І. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – 274 с.
14. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.
15. Валентей С. Д. Развитой социализм: экологическая политика : [монография] / С. Д. Валентей. – М. : Экономика, 1984. – 104 с.